

О. А. Бороденко

ORCID: 0000-0002-0292-9310

ResearcherID: AAL-7665-2021

Scopus-Author ID: 57220862661

Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка

Р. А. Сітарчук

ORCID: 0000-0003-0280-6844

ResearcherID: AAU-5963-2021

Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка

O. A. Borodenko

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

R. A. Sitarchuk

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

**ШЛЮБОРОЗЛУЧНІ УМОВИ: ОСОБЛИВОСТІ
ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДОТРИМАННЯ СЕРЕД
УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**

**Divorce conditions: features of legislative regulation and observance by
the Ukrainian Orthodox population of the second half of the 18th — first half
of the 19th centuries**

Мета дослідження — проаналізувати особливості законодавчого регулювання шлюботорозлучних умов та їхнього дотримання серед українського православного населення другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Дослідження здійснено на матеріалах процесуально-юридичних, директивно-розпорядчих документів із застосуванням загальнонаукових (аналіз, синтез, конкретизація, верифікація) та спеціально-історичних (критичного аналізу та «деконструкції» джерел) методів. Наведені приклади родинного життя окремих шлюбних пар сприяли «олюдненню» фактологічного матеріалу. Розлогий масив актових документів, застосування різних методологічних підходів в опрацюванні джерел сприяли новому вивченню та осмисленню окремих шлюботорозлучних практик у середовищі українських православних парафіян визначеного хронологічного періоду. У результаті дослідження розкрито кілька умов, за яких відбувалося розірвання подружнього життя. Визначено, що за патріархально-патерналістського суспільства заміжні жінки були беззахисні перед проявами чоловічого насилля, що й унеможливлювало реалізацію прав жіноцтва на розлучення. Заслання до Сибіру одного з подружньої пари давало змогу іншому припинити дію шлюбу та створити нову сім'ю. У церковно-статистичній документації такі особи, які виявили бажання повторно вінчатися, мали відповідні позначки.

Ключові слова: православна парафіяльна громада, сім'я, судовий документ, цивільне законодавство, шлюботорозлучна умова, шлюб.

Annotation. The aim. The article analyzes the peculiarities of the legislative regulation of divorce conditions and observance by the Ukrainian Orthodox population of the second half of the XVIII — the first half of the XIX century. **Research methods.** The research was carried out on the basis of documents of a procedurally-legal, directive-administrative nature using general scientific (analysis, synthesis, concretization, verification) and especially historical (critical analysis and "deconstruction" sources) methods. The given examples of individual married couples' family life contributed to the "humanization" of factual material. **Scientific novelty.** An extensive array of documents of the act direction, the use of various methodological approaches in the development of sources contributed to a new study and understanding of individual divorce practices among Ukrainian Orthodox parishioners of a certain chronological period. **Main results.** As a result of the research, several conditions were revealed under which the termination of the marital relationship occurred, in particular the fact of adultery and "male" inability to have a family life together occurred in a spiritual court by providing evidence, eyewitness accounts and doctors. The adulterers and those with whom the sanctity of marriage was disgraced were punished somewhat differently. In the presence of severe incurable diseases in one of the spouses, as a rule, guided by a sense of mercy, the family was not divided. The five-year absence of a matrimonial partner with a lack of information about his life was considered a reason for divorce. In the case of a prolonged absence of one of the spouses, who was held captive, the courts sometimes made exceptions: they restored the marriage of the injured person and divorced partners in the new family unions. In patriarchal-paternalistic societies, married women were defenseless against manifestations of male violence, which made it impossible to realize the rights of women to divorce. The exile to Siberia of one of the representatives of the couple made it possible to terminate the marriage and create a new family. In the church-statistical documentation, persons who expressed a desire to re-marry had appropriate marks. Some families demonstrated violation of legal, Christian-ethical and traditional norms of behavior. A small number of people used their divorce rights.

Keywords: Orthodox parish community, family, court document, civil law, divorce condition, marriage.

Постановка проблеми. Зміна одного шлюбного партнера на іншого в результаті розірвання подружнього зв'язку була поширеною наприкінці XVII — на початку XVIII ст., адже існувало близько 26 законних підстав для розлучення. Зокрема, один із подружньої пари скоїв перелюб або наречена втратила невинність до шлюбу, один із подружжя зазіхнув на життя шлюбного партнера, мав інше віросповідання, скоїв державну зраду, нездатний до подружнього життя, безвісно зник, був узятий у полон, уражений невиліковною хворобою, став ченцем або ж неспроможний утримувати дружину та родину під час голоду, вів асоціальний спосіб життя чи виявив господарську непорядність, які спричинили банкрутство сім'ї тощо. Допускалося розлучення за згодою обох сторін (Нижник, Н. 2006, с. 71–110).

Подружня пара мала б повідомити православного парафіяльного священника про відмову від спільного життя та господарювання й отримати розлучний лист. Інколи розлучення відбувалося поза участю осіб парафіяльного кліру (Миронов, Б. 2003, с. 174). Збільшення випадків послідовної полігамії¹ демонструвало зростання шлюбної активності українського населення.

Обмеження шлюбнорозлучного процесу започатковано Синодським указом від 11 грудня 1730 р. Актовим документом заборонялося священникам роз'єднувати подружні пари та видавати їм розлучні листи. За невиконання указу представників парафіяльного духовенства карали по-різному, передусім накладали штраф або позбавляли сану². Проте, зловживаючи посадовими обов'язками, парохі й далі розлучали та вінчали парафіян. Тому 10 липня 1767 р. осіб парафіяльного кліру знову письмово зобов'язали: ні за яких обставин розлучних листів не оформляти, без відповідних дозволів чоловіків від живих дружин, а дружин від живих чоловіків не вінчати. Всі справи про розлучення мали розглядатись у духовних відомствах, а рішення затверджуватися в Найсвятішому Синоді³.

Загалом сімейний союз втрачав юридичну силу в зв'язку зі смертю одного з представників подружжя, але в окремих випадках існувала інша форма втрати юридичної сили шлюбу — розлучення. В пункті 46 Цивільного закону 1857 р. задекларовано неможливість самовільного розірвання подружнього зв'язку лише за взаємною згодою подружжя поза рішенням суду⁴. У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. кількість шлюбнорозлучних умов скоротилася до кількох пунктів. Назвемо окремі з них. Відповідно до цивільного законодавства 1806, 1832 та 1857 рр. шлюб припиняв свою дію в таких випадках: 1) доведення факту перелюбу з боку одного з представників подружньої пари або нездатність до шлюбного

¹ Послідовна полігамія виникала у випадках овдовіння, розлучень за умов утворення нових шлюбів (Рыбаковский, Л. 2003, с. 184–185).

² Полное собрание законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.] 1830. (Далі — ПСЗРИ). СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Собрание первое. Т. VIII. С. 348.

³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 171.

⁴ Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Законы Гражданские. 1857. СПб. Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Т. X. Ч. I. С. 9.

співжиття; 2) безвісна відсутність одного з матримоніальних партнерів; 3) те, що шлюбний партнер відбуває покарання (заслання, поселення та інші випадки) за злочин⁵.

З огляду на це *метою дослідження* є аналіз названих шлюботорозлучних умов та їхнього дотримання серед українського православного населення другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Заявлена мета дала змогу окреслити такі *завдання*. На прикладі окремих подружніх пар розглянути випадки перелюбу та застосовані до порушників заходи покарання відповідно до цивільного законодавства; продемонструвати деякі сім'ї, в яких один із партнерів був нездатним до спільного життя через «чоловічу неспроможність», невиліковну хворобу тощо; проаналізувати тривалу відсутність одного представника подружжя як окрему шлюботорозлучну умову; побіжно розкрити дозволи на вінчання полоненим особам; показати спроби розлучень унаслідок насилля в міжстатевих відносинах сімейних пар; схарактеризувати заслання до Сибіру як законний привід для розірвання матримоніального союзу; представити особливості запису шлюботорозлучних умов подружніх пар у церковній документації.

Зауважимо, що в статті аналізуємо шлюботорозлучні умови та їхнє дотримання саме серед українського православного населення, бо для представників інших віросповідань матримоніальні вимоги були іншими.

Джерельна база дослідження представлена матеріалами писемних документів із фондів чотирьох державних архівів: Полтавської, Сумської, Харківської областей та Центрального державного історичного архіву України в м. Київ. Зокрема, використано процесуально-юридичну, передусім судові справи, і директивно-розпорядчу документацію, а саме: укази, Устав духовної колегії 1721 р., Устав духовних консисторій 1841 р., «Уложение о Наказаніяхъ Уголовныхъ и Исправительныхъ» 1845 р. тощо. Значний масив джерел

⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX. С. 107; Свод законов гражданских и межевых. Законы Гражданские. 1832. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Т. X. Ч. I. С. 23; Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Законы Гражданские. 1857. СПб. Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Т. X. Ч. I. С. 9.

зумовив застосування загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, конкретизації, верифікації тощо. З-поміж спеціально-наукових уживано метод критичного аналізу, адже досліджуваний матеріал не можна сприймали «на віру», та «деконструкції» джерел, оскільки в документації виокремлено необхідний фактологічний матеріал.

Дослідження має міждисциплінарну спрямованість. Використано різновекторний методологічний інструментарій, який представляє специфіку предметних полів історії держави та права, соціальної антропології, соціорелігійної історії, історії ідентичностей, історії тілесності, емоцій і сексуальної поведінки, історії повсякдення тощо.

Наукова новизна. Залучення матеріалів різних актових джерел, новітніх методологічних підходів дали авторам змогу вперше проаналізувати особливості дотримання окремих шлюбборозлучних умов у середовищі українських православних громад другої половини XVIII — першої половини XIX ст.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Правові регулятори шлюбної поведінки в Російській імперії аналізували російські дослідники Б. Миронов, Н. Нижник, М. Цатурова. Українські дослідниці І. Ворончук та І. Петренко розглянули родинну термінологію, прокреаційну поведінку волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст., припинення й розірвання шлюбу в повсякденних шлюбно-сімейних відносинах мирян Російської держави XVIII ст. тощо (Миронов, Б. 2003; Нижник, Н. 2006; Цатурова, М. 1991; Ворончук, І. 2012, с. 56–137; Петренко, І. 2010. Ч. I, с. 35–52).

Основні результати дослідження. У судах того часу представлено чимало шлюбборозлучних справ про розпусну поведінку заміжніх жінок (Бороденко, О. 2012, с. 17–21). Проте в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. побільшало скарг на перелюби одружених чоловіків. Зокрема, полковник Лука Лукашевич 1783 р. обвинувачував дружину Агрипину в зазіханні на його життя, позашлюбному співжитті з багатьма чоловіками, включаючи їхнього наймита, чародійстві, спробі «заговорити

його» та отруїти миш'яком⁶. Щоправда, ще 1733 р. продаж миш'яку й інших отруйних речовин було заборонено⁷, але, як бачимо, жінці вдалося придбати заборонений хімічний препарат, що демонструвало невиконання державного указу на практиці.

До Роменського духовного правління надійшла позовна заява мешканців с. Липового. Агафія Іванова 1751 р. просила розлучити її з чоловіком Михайлом, оскільки односельці викрили її таємні зустрічі з молодиком Яковом Винником. Розпусників покарали прилюдним побиттям батогами. Про це звітували в окремій довідці козаки-виконавці⁸.

Позивач 1778 р., підданий Переяславського полку Іван Подвальний, просив розлучення з дружиною Мариною, яка обвинувачувалася в позашлюбному співжитті, пияцтві та втечах від нього. Для чоловіка це був другий шлюб, до того ж, напевно, між подружжям була суттєва різниця у віці. Разом подружжя прожило три роки, проте жінка не хотіла жити з чоловіком за християнськими настановами. Своє рішення Іван пояснив асоціальними проявами в поведінці дружини: «погрузив себя в необычайною пьянственной страстию и позабыв о страхах божих, чиня от меня побеги делает по своей ненасытности со многими ... безстыдные блудодеяния»⁹. Одного разу, в неділю, Марину було помічено в шинковій хаті, де відбулося «блудодеяние» з Іваном Мартосом. За 10 тижнів жінка втекла від законного чоловіка й перебувала в бігах¹⁰.

Позовні заяви від дружин про розлучення з чоловіками, які вели розпусний спосіб життя з іншими жінками, в умовах патріархальних настроїв, мабуть, були рідкісні. Доволі сміливою для того часу стала заява Меланії, яка 1770 р. вимагала розірвати шлюб із значковим товаришем Григорієм Яковенком. Жінка обвинувачувала його в розпусній поведінці, чоловік же не

⁶ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1673.

⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. IX. С. 12.

⁸ Державний архів Сумської обл. (Далі — Держархів Сумської обл.). Ф. 960. Оп. 2. Спр. 200.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1221.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1221.

заперечував проти розлучення. Остаточне рішення за цією судовою справою, яку розглядало Роменське духовне правління, залишилося невідомим¹¹.

Отже, порушували подружню вірність як одружені чоловіки, так і заміжні жінки. Очевидних розпусників не допускали до надання свідчень під присягою в суді. У середині ХІХ ст. публічного визнання факту перелюбу з боку одного шлюбного партнера було недостатньо для розірвання шлюбу¹². Головними доказами шлюбного злочину визнавалися свідчення двох або трьох очевидців, наявність незаконно народжених дітей, підтверджених метричними актами та даними про позашлюбні зв'язки¹³. Особу, яка перебувала в шлюбі та зганьбила святість цього таїнства, карали усамітненням у монастирі, якщо такий у їхній місцевості був, або ув'язненням терміном від одного місяця до одного року. До того ж на винного накладали церковну єпитимію. В разі викриття перелюбу під час розслідування іншої справи, шлюбних злочинців перенаправляли з цивільного до духовного суду. Особу, з якою здійснено перелюб, теж карали ув'язненням на термін від трьох до шести місяців або арештом від трьох тижнів до трьох місяців¹⁴.

Іншою шлюбборозлучною причиною була нездатність одного з представників подружньої пари до спільного життя. Щоправда, у трактуванні названого чинника могли виникати різні життєві колізії. Однією з вельми пікантних ознак, яка спонукала заміжню жінку до розірвання шлюбу, можна вважати «чоловічу» неспроможність до сімейного життя. З такою заявою 1776 р. в Полтавську духовну консисторію звернулася Марина Гноєва, позаяк за сім років спільного життя «не едного плотского сношенія неимела»¹⁵. Інша заміжня жінка Домнікія Гроздєвна 1799 р. скаржилася на свого чоловіка, що він уже два роки поспіль «нераздылял ...супружескаго ложа» у зв'язку з нездатністю до сімейного життя¹⁶. Подібний випадок зафіксовано 1772 р.,

¹¹ Держархів Сумської обл. Ф. 960. Ф. 2. Спр. 927.

¹² Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. 1834. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. С. 673.

¹³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 251.

¹⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 971–972.

¹⁵ Державний архів Полтавської обл. (Держархів Полтавської обл.). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 513. Арк. 1–2.

¹⁶ ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1395. Арк. 2.

коли Христина поскаржилася на чоловіка Андрія Клочка, з яким два роки від вінчання не було «супружеского совокупления», та просила розлучення¹⁷. У двох названих судових справах шлюб не розірвали, оскільки відповідно до Кормчої книги підставою для розлучення могла бути трирічна «чоловіча недієздатність». Акт нездатності чоловіка до статевого життя підтверджувався висновком Лікарської Управи¹⁸. Розуміємо, що такі заяви до суду були нечисленними, бо, напевно, таких чоловіків було не так уже й багато та далеко не всі дружини наважувалися розголошувати подробиці інтимного життя в судових установах.

Емоційно забарвленою виявилася судова справа, яку розглядало Бориспільське духовне правління 1774 р. Клопотання про розірвання шлюбу було обопільним бажанням подружжя Матвієнкових. Шість років тому Грицько Матвієнко одружився з козачкою Марією Федоровою Бояркою. Подружня пара прожила рік, але дружина несподівано захворіла на страшну хворобу: перестала ходити, одна нога була скорчена, а інша взагалі всохла, руки теж були нерухомі. Ніякі засоби лікування Марії не допомогли. Чоловік і дружина звернулися до духовного відомства з проханням дозволити Григорію одружитися вдруге зі здоровою жінкою. Марія виявила бажання бути доглянутою в її родині — жити з матір'ю-вдовою та братами. До справи додали свідчення мешканців села про стан подружжя та родичів жінки, які погодилися на довічне її утримання. Рішення духовного відомства не задовольнило заяву подружжя: Григорію належало жити з Марією до її смерті згідно з Божим благословенням¹⁹. Як бачимо, духовний суд, дотримуючись норм християнської моралі, передусім милосердної поведінки у взаєминах між людьми загалом і шлюбними партнерами зокрема, не врахував невиліковну хворобу дружини та не дозволив подружжю, яке виявило бажання розлучитися, здійснити такий намір.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 20–39.

¹⁸ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 251.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1035.

Відповідно до другого пункту шлюботорозлучних умов особа могла розірвати подружній зв'язок, якщо один із подружжя був відсутній протягом п'яти років, утік або зник, не залишивши будь-яких відомостей про себе²⁰. Таких випадків зареєстровано чимало. 1772 р. Анастасія Галушкова просила розлучити її з Федором Кисляченком і дозволити вийти заміж повторно, бо чоловік, з яким вона прожила у шлюбі півроку, крав, чинив інші незаконні справи та врешті покинув її. Відтоді минуло 18 років. У наведеній ситуації духовне відомство надало жінці благословення на розлучення та дозволило укласти новий шлюб²¹.

Розглянемо ще кілька випадків. Секунд-майор Пещанський клопотав про задоволення його прохання на третій шлюб, оскільки дружина Уляна після народження дитини шість років з ним не проживала, про місце її перебування не було відомо²². Напевно, ця заява набула схвального рішення. В іншому випадку 1778 р. суд відмовив у задоволенні позову на розлучення мешканці с. Деньги Єфимії Приходьківні. Перший чоловік Іван Ігнатенко покинув її, і вже через рік жінка звернулася до священника про надання дозволу на нове заміжжя з Іваном Іващенком. У клопотанні жінці відмовили, адже чоловік-утікач був живим, а терміни його відсутності були менші за встановлені в законодавчому порядку. Натомість Єфимію та Івана викликали до суду й звинуватили в позашлюбному співжитті. Коханці вирішили уникнути покарання шляхом втечі²³. Наведений приклад демонструє небажання окремих осіб виконувати визначені законом шлюботорозлучні вимоги. Реалії життя та неспроможність представників обох статей вгамовувати сексуальні потяги були сильнішими спонуками до повноцінного, але водночас незаконного спільного життя.

Деякі життєві ситуації диктували виконання або недотримання п'ятирічної вимоги відсутності одного з представників подружньої пари.

²⁰ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXI. С. 363.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 1–20.

²² Держархів Полтавської обл. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1190.

²³ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1292.

Лише детальний аналіз окремих судових справ дає змогу робити висновки про справжню картину правового дисциплінування осіб парафіяльного кліру та вірян. Зокрема, 25-річну мешканку с. Куренівка Київського повіту Ксенію Гаврилівну Голубенко 1779 р. звинуватили в багатомужності (поліандрії) (Рыбаковский, Л. 2003, с. 174). За наявності двох живих чоловіків жінка висловила бажання вийти заміж за третього — Наума Данилова. Отже, в документі зафіксовано явище бігамії, тобто такого різновиду розпусти у повсякденних практиках православних, за якого новий шлюб укладався за наявності нерозірваного попереднього (Нижник, Н. 2006, с. 168–169)²⁴.

У результаті допитів свідків та Ксенії було виявлено численні порушення матримоніальних вимог. З першим чоловіком Андрієм Василевським жінка була повінчана 6 червня 1772 р., про що зроблено запис у метричній книзі. Шлюб проіснував півроку, потім чоловік пиячив, проживав у різних шинкових хатах і врешті зник безвісти. Бігамістка прожила сама три роки, тобто не дотрималася п'ятирічної відсутності першого чоловіка, вийшла заміж за солдата Сидора Семеновича. 1776 р. поширилися чутки про смерть солдата, тому вже восени 1779 р. Ксенія висловила бажання побратися з третім чоловіком, але цього разу декілька очевидців засвідчили, що бачили першого законного чоловіка у «Виннице жидовской» та в інших населених пунктах.

Отже, розгляд наведеної судової справи демонстрував кілька порушень цивільного законодавства²⁵. По-перше, другий шлюб жінка уклала та майбутній третій планувала при живих попередніх чоловіках, що було заборонено відповідними указами²⁶. По-друге, не було витримано терміну п'ятирічної відсутності першого чоловіка. По-третє, документально не доведено смерть другого чоловіка-солдата, а без свідоцтва про смерть військової особи новий шлюб солдатки був неприпустимим, тим паче він був незаконно укладеним (Бороденко, О. 2019, с. 9). По-четверте, жінка була

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 25.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 25.

²⁶ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 42; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 873; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 654.

уродженкою м. Біла Церква, натомість вінчання відбулося не в її рідній церкві, а у двох інших сільських парафіях. Тим самим було порушено ще одну вимогу вінчання: таїнство шлюбу проведено не в рідній парафії нареченої²⁷. Наведений приклад є підтвердженням того, що норми цивільного законодавства порушували як малокваліфіковані парохі, так і неграмотний, необізнаний у законодавчих тонкощах простий люд.

У клопотанні 1764 р. мешканця слободи Калужини Каменського намісництва Михайла Филипенка висловлювалося прохання про дозвіл на спільне проживання з першою дружиною Христиною, яка повернулася з 22-річного татарського полону. Для цього чоловіку потрібно було розлучитися з другою дружиною Мотроною, яка народила від нього двох хлопців — 13 та 20 років — і була заміжня вже тричі. Рішення в цій справі було таким: Михайлові Филипенку слід було повернутися до першої дружини Христини, а Мотроні — бути вільною, і лише в разі смерті Христини надавалося право знову зійтися для спільного життя з другою дружиною Мотроною²⁸.

Під час розгляду цієї справи було виявлено порушення матримоніальних вимог: Мотрона виявилася чотиришлюбницею, а церква офіційно дозволяла брати шлюб тричі. Незважаючи на 22-річну відсутність першої дружини (п'ятирічний термін відсутності збіг), церква, керуючись бажанням осіб обох статей, відновила шлюб. Загалом 1741 р. полоненим, яких було взято трофеєм під час війн, дозволяли добровільно брати шлюб із кріпаками, набуваючи такого ж соціального статусу. Для кожного укладали «сказку» з підписом полоненого. Шлюб міг бути укладеним за умови, що в документі вказувалася відсутність живих дружин або чоловіків за колишнім місцем проживання²⁹.

Одним зі спонукальних чинників жіноцтва до розлучення можна вважати насильницькі дії чоловіків щодо дружин. Такі випадки неодноразово розглядались у суді. За скаргою від 27 березня 1783 р. дружина козака з

²⁷ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 343, 707; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 197.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 471.

²⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XI. С. 512.

м. Ромни Агрипина скаржилася на чоловіка Якова Майбороду за побиття, просила захистити її від насилля чоловіка та «от несносной постельной нечистоты» шляхом розлучення. Злочини чоловіка засвідчував вірчий лист. Жінка вказала, що внаслідок насильницьких дій чоловіка народилося троє нездорових дітей, які прожили від 10 тижнів до півтора року. Ще двоє недоношених малюків не вижили. Від побоїв Агрипина скаржилася на слабкість здоров'я та шум у голові. Після чергового сімейного конфлікту жінку чоловік жорстоко побив до півсмерті. Громада звернула увагу на її рани в лазні та фактично примусила написати доповідну з проханням про розлучення³⁰.

Через те, що чоловіки застосовували фізичну силу проти членів родини, розлучитися у другій половині XVIII — першій половині XIX ст., на відміну від попереднього часу, мабуть, було практично неможливо, оскільки православно-етичні норми та цивільне законодавство покладали на дружин такі обов'язки: кохати, шанувати чоловіка й коритися йому. Щоправда, чоловіки були зобов'язані любити, утримувати та захищати дружину³¹. Відповідно до Синодського указу від 18 жовтня 1744 р. подружжя мало проживати в одному будинку³². Спроби захистити жінку від родинного насилля було зроблено з середини XIX ст. У кримінальному законодавстві 1845 р. такі порушення кваліфікувались як зловживання правами та обов'язками подружжя. За скаргою дружини або її батьків про завдані тяжкі побої, каліцтва або поранення чоловіка притягали до кримінальної відповідальності та церковного покаяння, однак про розлучення не йшлося³³.

Іншим законним приводом розірвати шлюб було заслання за рішенням суду однієї особи з подружньої пари на каторжні роботи або на поселення до Сибіру. В матеріалах духовних відомств такі справи нечисленні. Однією з них була справа злочинця, жителя м. Ізюм Кузьми Варварового. За протизаконні

³⁰ Держархів Сумської обл. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1548.

³¹ Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. 1834. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. С. 54.

³² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 246.

³³ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 971.

дії чоловіка перший раз публічно побили батогами, але той не покався та не припинив злочинну діяльність. За рішенням Ізюмської міської ратуші порушника покарали за неправомірні вчинки вдруге: ізоляцією від людей чесної поведінки до Сибіру на поселення.

Його дружина Стефанида 13 березня 1825 р. після року відсутності чоловіка подала клопотання про надання їй дозволу на новий шлюб. Жінка мотивувала своє рішення самотнім станом і беззахисністю: «терплю в пропитанні и содержанні себя несносную тягость»³⁴. Стефанида додала до клопотання копію свідоцтва про вирок, винесений Кузьмі, а також довідку з метричної книги про їхнє вінчання. Цікаво, що останній названий документ розкривав потаємні сторони походження покараного чоловіка. Кузьма походив з міщанського роду повітового м. Обоянь Курської губ., прибув до м. Ізюм за білетом сироти, там його всиновив його дядько, купець третьої гільдії Пилип Токарев. За його опікунства молодик повінчався 22 січня 1811 р. з купецькою дівкою Макара Костянтиновича Шивердієва — Стефанидою. На базі положення указів 16 серпня 1720 р., 29 березня 1753 р., 9 липня 1767 р., 20 квітня 1804 р., було ухвалено позитивне рішення в цій справі — розлучити³⁵.

За подібним сценарієм 1 квітня 1826 р. в Слобідсько-Українській духовній консисторії розглядали справу Матрони Титаренко, в дівочтві Нечипоренко. Жінка сім років проживала самотньою, але, перебуваючи у «нестарому» 30-річному віці, виявила бажання вдруге законно вийти заміж. Її чоловік Іван Титаренко був засланий до Сибіру за вбивство людини. На момент слухання справи було надано свідоцтво про укладання шлюбу, копію винесеного вироку чоловікові та деякі інші свідчення. Врешті було ухвалено задовольнити клопотання³⁶.

³⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI, с. 231; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIII. С. 817; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 170; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVIII. С. 292; ДАХО. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 238.

³⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 231; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIII. С. 817; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 170; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVIII. С. 292; Держархів Харківської обл. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 238.

³⁶ Держархів Харківської обл. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 1055.

У схожу ситуацію потрапила ще молодша 21-річна Феодосія Лисенкова зі слободи Довгенької Ізюмського повіту Слобідсько-Української губ. 1838 р. жінка подала прохання Преосвященному архієпископу Харківському та Охтирському про дозвіл на нове вінчання, оскільки її чоловік Степан Лисенко за крадіжку грошей на суму 2299 руб. був покараний безстроковим засланням в арештантські роти. Окрім донесення Феодосія надала й інші документи: свідоцтво про вінчання з метричної книги, копію вироку, винесеного чоловікові, витяг із цивільного кодексу про можливий дозвіл на одруження особам, зв'язаним шлюбом зі злочинцями-арештантами тощо³⁷. Отже, позовні заяви наведених судових справ відповідали шлюботорозлучним умовам цивільних законів, тому сімейні союзи розривали, а прохачі мали право на нове законне вінчання.

Загалом відповідно до цивільного законодавства дружинам дозволялося слідувати за чоловіками, яких було відправлено до Сибіру. Дружина кріпака, який переселявся до Сибіру з волі поміщика, мала їхати разом із ним, незважаючи на те, що могла бути вільною. Натомість єврейські чоловіки не могли переїздити за засланими на сибірську каторгу дружинами³⁸.

З-поміж інших вирізнилася й інша історія. У позові поміщика, поручика зі Зміївського повіту Олександра Лисаневича йшлося про надання дозволу його кріпакові Осипу Вороному одружитися вдруге через те, що його дружина Домнікія була заслана до Сибіру. Клопотання не задовольнили, бо Слобідсько-Українська духовна консисторія послуговувалась указами від 20 червня 1797 р. та 29 січня 1824 р., які забороняли приймати від населення прохальні листи, написані не на аркушах з гербовими печатками, без сплачених коштом позовника відповідних податків та без вказівки місця проживання позовника³⁹. Тому донесення поміщика відхиляли б доти, доки було б виконано наведені умови подання позовної заяви⁴⁰. Подальше вирішення цієї справи невідоме: чи

³⁷ Державний архів Харківської обл. (Держархів Харківської обл.). Ф. 40. Оп. 25. Спр. 360.

³⁸ Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. 1834. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. С. 54.

³⁹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIV. С. 641; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXIX. С. 32

⁴⁰ Держархів Харківської обл. Ф. 40. Оп. 17. Спр. 1313.

не поскупився пан у сплаті відповідних податків задля повторного влаштування сімейного життя кріпака, чи змогла віднайти необхідну суму залежна людина самотужки? Передбачаємо, що справа мала позитивне вирішення, адже поміщикам були вигідні нові одруження та дітонародження, позаяк кількість кріпаків і в майбутньому додаткових робочих рук збільшувалася.

Виходячи з наведених указів XVIII — першої половини XIX ст., у цивільних кодексах 1832 та 1857 рр. та Уставі духовних консисторій 1841 р., було задекларовано статті, які уможливлювали розірвання шлюбу. Відповідно до їхнього змісту один представник подружньої пари мав змогу подати прохання до єпархіального керівництва й отримати дозвіл на новий шлюб, якщо шлюбний партнер перебував на засланні, на каторжних роботах або на поселенні. Якщо чоловік або дружина переїздили жити до засудженого на заслання, шлюб не втрачав юридичної сили. Міру покарання злочинця-чоловіка, відправленого на поселення, могли замінити на солдатську службу, якщо останній мав відмінне здоров'я. Натомість таким солдаткам дозволялося просити про розірвання шлюбу в разі позбавлення правопорушника станових прав. За умови повернення покараних злочинців із місця поселення на підставі наданого їм Височайшого милосердя та за відсутності розірваного подружнього зв'язку зі шлюбним партнером, чоловік і дружина залишались у статусі нерозлучених, у старому сімейному союзі⁴¹.

В метричних книгах і церковних обшуках, окрім записів про сімейний стан наречених — неодружений / незаміжня, вдівець / вдова, — фіксували й таку інформацію: розлучений / розлучена та чоловік чи дружина, заслання до Сибіру⁴². Ця додаткова примітка передбачалася для осіб, які вінчалися з новим шлюбним партнером. Зокрема, 10 листопада 1848 р. в Іллінській церкві м. Суми 30-літня державна селянка, «вдова по случаю ссылки мужа ея в каторжные работы» Марія Яковлева Пушкарьова побралася з 30-літнім неодруженим

⁴¹ Свод законов. 1832. Т. X. Ч. I. С. 22–23; Свод законов. 1857. Т. X. Ч. I. С. 10–11; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 250.

⁴² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Приложение. Ч. I. С. 817.

Стефаном Авксентійовичем Вакулою того ж соціального статусу⁴³. Як бачимо, сімейний статус жінки задекларований як удова, хоча її чоловік, імовірно, був живим і перебував на засланні в Сибіру.

В окремих випадках вказували факт розлучення. В рекомендаціях щодо форми запису метричних книг відповідно до указу Синоду від 28 лютого 1831 р. позначалося: «Такого-то числа, такого-то уезда, такого-то села такой то помещицы крестьянин имя и отчество, холостой с однопорцов, имя отчество, разведенного то да-то с первым своим мужем однопорцем имя, отчество и фамилия, по разрешению Духовнаго Начальства»⁴⁴. Загалом, церковно-статистична документація вказує на фіксовані одиничні випадки осіб, які скористалися шлюботорозлучними правами та отримали позитивне вирішення в судових інстанціях відповідно до чинного цивільного законодавства.

Висновки. Отже, шлюб українського православного населення другої половини XVIII — першої половини XIX ст. втрачав юридичну силу за певних умов. По-перше, доведений із допомогою свідків і позивачів факт перелюбу, який скоїв один із подружжя. Розпусна поведінка була характерна для одружених осіб обох статей, за що й призначали покарання відповідно до закону.

По-друге, трирічна «чоловіча неспроможність» могла бути підставою для розлучення. Натомість наявність інших невиліковних хвороб в одного зі шлюбних партнерів, очевидно, не була достатньою підставою розірвати шлюб.

По-третє, розірвання шлюбу відбувалося на шостий рік відсутності подружнього партнера, але за умови браку будь-яких відомостей про його життя. У випадках повернення шлюбного партнера-полоненого траплялися винятки з правил, коли духовний суд розлучав нові та возз'єднував старі подружжя. Полонені могли приживатися на українських землях, якщо одружувалися з кріпаками.

⁴³ Держархів Сумської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 79 зв. — 80.

⁴⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Приложение. Ч. I. С. 817.

По-четверте, спроби захистити жінку від чоловічого насилля почастишали з середини XIX ст. В умовах панування патріархально-патерналістського суспільства жінка була фактично беззахисною перед насильницькими діями чоловіка в сімейних відносинах.

По-п'яте, заслання одного з подружжя до Сибіру було приводом для розірвання шлюбу. Якщо ж особа вдруге вінчалась, у церковній документації робили спеціальні примітки про статус її попереднього сімейного партнера.

По-шосте, наведені окремі приклади подружніх пар засвідчували очевидні порушення правового дисциплінування, випадки недотримання християнсько-етичних і звичаєвих норм поведінки.

Бороденко, О. 2019. Документи-дозволи на шлюб XVIII — першої половини XIX століть: спроба аналізу. *Історична пам'ять*. Вип. 40 (1). С. 8–14.

Бороденко, О. А. 2012. Розпуста як прояв девіантної поведінки самотніх жінок Гетьманщини XVIII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXIII. С. 17–21.

Ворончук, І. О. *Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ. 712 с.

Мионов, Б. Н. 2003. *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX века)*: в 2 т. Т. 1: генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. 339 с.

Нижник, Н. С. 2006. *Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс. 172 с.

Петренко, І. 2010. *Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.*: в 2 ч. Полтава: РВВ ПУЕТ. Ч. I. 276 с.

Рыбаковский, Л. Л. 2003. *Демографический понятийный словарь*. Москва: ЦСП. 352 с.

Цатурова, М. К. 1991. *Русское семейное право XVI–XVIII вв.* Москва: Юридическая литература. 111 с.

References

Borodenco, O. 2019. Dokumenty-dozvoly na shliub XVIII — pershoi polovyny XIX stolit: sprobna analizu. [Resolving Documents for Marriage of the 18th — First Half Of The 19th Centuries: an Attempt to Analyze]. *Istorychna pam'iat*. Vyp. 40 (1). S. 8–14. [in Ukrainian].

Borodenco, O. A. 2012. Rozpusta yak proiav deviantnoi povedinky samotnikh zhinok Hetmanshchyny XVIII stolittia. [Dissoluteness as a Display of Single Women's Deviant Behavior during Hetmanship in the 18th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. XXXIII. S. 17–21. [in Ukrainian].

Voronchuk, I. A. 2012. *Naselennia Volyni v XVI — pershiy polovyny XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky* [Population of Volyn in the XVI — the First Half of the 17th Century: Family, Household, Demographic Factors]. Kyiv. 712 s. [in Ukrainian].

Mironov, B. N. 2003. *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX veka)*: v 2 t. T. 1: genezis lichnosti. demokraticheskoy semi. grazhdanskogo obshchestva i

pravovogo gosudarstva. [The Social History of Russia During the Empire (XVIII — Early XX Century): v 2 t. T. 1: the Genesis of Personality, a Democratic Family, Civil Society and the Jural State]. Sankt-Peterburg: «Dmitriy Bulanin». 339 s. [in Russian].

Nizhnik N. S. 2006. *Pravovoye regulirovaniye semeyno-brachnykh otnosheniy v russkoy istorii. [Legal Regulation of Family and Marriage Relations in Russian History]*. Sankt-Peterburg: Yuridicheskiy tsentr Press. 172 s. [in Russian].

Petrenko, I. 2010. *Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myrian Rosiiskoi derzhavy XVIII st. [Marriage and Family Relations in the Everyday Life of the Laity of the Russian State of the XVIII Century]*: v 2 ch. Poltava: RVV PUET. Ch. I. 276 s. [in Ukrainian].

Rybakovskiy, L. L. 2003. *Demograficheskiy ponyatiynyy slovar. [Demographic Thesaurus]*. Moskva: TsSP. 352 s. [in Russian].

Tsaturova, M. K. 1991. *Russkoye semeynoye pravo XVI–XVIII vv. [Russian Family Law XVI–XVIII Centuries]*. Moskva: Yuridicheskaya literatura. 111 s. [in Russian].